

XIX YÜZİLLİYİN İKİNCİ YARISINDA İRƏVAN QUBERNİYASINDA DİNİ VƏ İBTİDAİ MƏKTƏBLƏR

Elçin QARAYEV,

*AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
“Azərbaycanın yeni tarixi” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
elshin_garayev@mail.ru*

AÇAR SÖZLƏR: *İrəvan, quberniya, təhsil, din, ibtidai məktəb.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Ириван, губерния, образование, религия, начальная школа.*

KEY WORDS: *Iravan, province, education, religion, elementary school.*

XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanda, o cümlədən onun tərkib hissəsi olan İrəvan quberniyasında dini və dünyəvi təhsil sistemi paralel fəaliyyət göstərmişdir. Məqalə bu tarixi dövrdə bütövlükdə İrəvan quberniyasında fəaliyyət göstərən dini və dünyəvi ibtidai təhsil ocaqlarına həsr edilmişdir. Bu barədə T.X.Akopyan, H.Əhmədov, Z.Şahverdiyev, İ.Məmmədov öz monoqrafiyalarında [1; 2; 3; 4] yazsalar da, həmin müəlliflər İrəvan quberniyasının ayrı-ayrı bölgələrinin ibtidai təhsili haqqında məlumat vermişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin ikinci yarısında İrəvan quberniyasında əhali arasında məscidlərin tərkibində fəaliyyət göstərən dini təhsil ocaqları üstünlük təşkil edirdi. Ənənəvi təhsil şəhər və kəndlərdəki məscidlərin nəzdində fəaliyyət göstərən məkanlarda verilirdi ki, Azərbaycan türkləri belə təhsil ocaqlarını məktəb, yaxud mədrəsə adlandırırdılar. Burada zümrə məhdudiyyəti olmadan müxtəlif yaşlı oğlanlar və bəzən qızlar təhsil alırdılar [5, s.1; 6, s.127-128].

İrəvan bölgəsində müsəlman məktəbləri iki - ibtidai və ali təhsil pilləsindən ibarət olmuşdur. İbtidai təhsil 7 ilə qədər davam etmiş və burada oxuyan şagirdlərin yaş həddi 8-15 yaşa əhatə etmişdir [7, s.44]. Məscidlərin nəzdində fəaliyyət göstərən ibtidai məktəblər uşaqların sayından asılı olmayaraq 1 və 2 otaqdan ibarət olmuşdur.

Azərbaycan türkləri təhsil otaqlarına hücrə deyirdilər. Həmin hücrələr məscidin həyətidə yerləşirdi. Bu hücrələrdə ən azı 60 şagird təhsil alırdı. Şagirdlər adətən yerdə, özlərinin gətirdiyi həsir və palaz üzərində əyləşirdilər. Qışda otaqlar gildən düzəldilmiş kasalara və yaxud tənəkə qutulara tökülmüş kömürün yandırılması ilə qızdırılırdı. Hər 3 və yaxud 4 şagirdin qarşısında belə qızdırıcı qoyulurdu. Məktəb pəncərəsinin böyük hissəsini lövhə tuturdu [5, s.1-2; 7, s.44].

Dini ibtidai məktəblərdə dərslər oxumaq və yazmaqla məhdudlaşır. Əvvəlcə şagirdlərə ərəb, fars və türk əlifbası, sonra isə Quran öyrədilirdi. Quranın öyrədilməsinə üç və ya dörd il vaxt sərf olunurdu. Daha sonra tələbələrə fars dilində olan “Gülüstan” əsəri öyrədilir, onun hər cümləsi Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edilirdi. Ondan sonra uşaqlara

əxlaqi keyfiyyətlərdən bəhs edilən “Nani-halva” (“Çörək və halva”) əsəri, hətta “Leyli və Məcnun” əsəri də öyrədilirdi. Əgər şagird tez oxuya və yazsa, eyni zamanda qanunu və müəyyən ədəbi əsərləri əzbər bilirdisə, ən əsası isə Quranı oxuyub başa çıxırdısa, onun təhsili sona çatmış hesab olunurdu. İrəvanda şagird və tələbələr şeirə böyük həvəs göstərirdilər. Onların əksəriyyəti Nizamini, Firdovsini, Rudəkini, Camini, Hafizi, Sədini və Şərfin digər böyük şairlərinin şeirlərini əzbər bilirdilər. Hətta bəziləri şeir də yazırdı [8, s.904; 5, s.4; 7, s.44].

Mədrəsələrdə dərslər fasilələrlə 10-12 saat davam edirdi. Şagirdlər yalnız günorta 1 saat evə buraxılırdı. Günün birinci hissəsində müəllim hər bir şagirdin dərsi ilə ayrıca məşğul olur, günortadan sonra isə iki saat hüsnxət-yazı yazdırırdı. Qalan saatlarda yuxarı sinif şagirdləri mollaın göstərişi ilə qiraətlə məşğul olurdular. Məşq zamanı buraxılmış səhvlər ayrıca dəftərə qeyd edilirdi. Nəticədə molla çox səhv edən şagirdi cəzalandırırdı [5, s.4].

Qiraət zamanı müəllim oxuduğunu sözbəsöz tərcümə edir və şagirdləri həmin sözləri təkrarlamaya məcbur edirdi. Onun dediyini dəqiq təkrar etməyənlər cəzalandırılırdılar. Hüsnxət zamanı şagirdlər arasında rəqabət güclü olurdu [5, s.5].

İbtidai məktəblərdə mövzular konkret proqram əsasında diktə edilmirdi. Müəllim Azərbaycan türkcəsində hər hansı bir mövzunu danışır, şagirdlər isə bu mövzunu yadda saxlayıb fars dilində yazmalı idilər [5, s.6].

Müəllimlik fəaliyyəti ilə din xadimləri – molla, mirzə və axundlar məşğul olurdular. Dərs deyən mollaların cəmiyyətdə böyük hörməti var idi. Azərbaycan türkləri təhsilə ciddi fikir verirdilər. Ona görə də valideynlər yaxşı təhsil almaları üçün uşaqlarının müəllim tərəfindən cəzalandırılmasına təmkinlə yanaşırdılar. Hətta onlara o qədər inam var idi ki, valideyn uşaqlarını müəllimə tapşırılanda “Əti sənin, sümüyü mənim” atalar sözünü işlədirdilər. Bundan əlavə, yerli əhali hər hansı çətinliklə üzləşdikdə polisdən əvvəl müəllimlərə müraciət edirdi [5, s.2-3; 9, s.251].

İrəvan müəllimlər seminariyasının üçüncü kurs tələbəsi Mir Həşim bəy Vəzirovun yazdığına görə, məktəblərdə müəllim üçün konkret təyin olunmuş məvacib yox idi. Onlar hər bir uşaqdan hədiyyələr qəbul edirdilər. Bu hədiyyələrin böyük hissəsi şagird Quranı oxuyub başa çatdırdıqda, yəni uşaq məktəbi bitirdikdə verilir. Müəllim dini bayramlarda, əsasən də Qurban bayramında müəyyən hədiyyə-mükafat alırdı [5, s.3]. Lakin məvacib haqqında onun verdiyi bu məlumat digər mənbələrin verdiyi məlumatla üst-üstə düşmür. Digər mənbələrə görə, XIX əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində İrəvan şəhərində məscidlərin nəzdində olan ibtidai məktəblərdə dərs deyən müəllimlər hər bir uşaqdan hədiyyələr qəbul etməklə bərabər, hər ay 50 qəpikdən 60 qəpiyə qədər, İrəvan quberniyasının qəzalarında isə 15 qəpikdən 30 qəpiyə qədər təhsil haqqı alırdılar [7, s.44; 9, s.251; 5, s.3].

Şagirdlərin və müəllimlərin sayı, adətən, məscidlərin maliyyə vəziyyətindən asılı olurdu. Gəlirli vəqf mülkiyyəti olan məscidlər mədrəsələrə daha çox müdərris və vaiz cəlb edə bilirdi. Belə məscidlər hətta tanınmış müctəhidi dərs deməyə dəvət edirdilər. Adlı-sanlı müctəhidi dinləmək üçün diyarın hər yerindən gəlirdilər. Bu, mədrəsənin nüfuzunu daha da artırmaqla bərabər, tələbələrin sayına da böyük təsir göstərirdi [8, s.902].

XIX əsrin birinci yarısında İrəvan bölgəsində baş verən hərbi-siyasi proseslər təhsilə də

böyük təsir göstərmişdi. Belə ki, müstəqil xanlıq dövründə İrəvan şəhərinin baş məscidinin nəzdindəki mədrəsədə 200, 1836-cı ilin məlumatına görə, 100-ə qədər, 1850-ci ilin məlumatına görə isə 50 tələbə təhsil almışdı [8, s.902-903; 10, s.275; 11, s.445]. Lakin XIX əsrin ikinci yarısında mədrəsələrin və şagirdlərin sayının artdığına şahidi oluruq. Məsələn, 1865-ci ildə yalnız İrəvan şəhərində məscidlərin nəzdində fəaliyyət göstərən 9 mədrəsədə 223 şagird təhsil almışdır. 1881-ci ildə isə 8 mədrəsə fəaliyyət göstərmiş, bu məktəblərdə 8 müəllim çalışmış və 153 tələbə oxumuşdur [12, s.431; 7, s.44]. 1896-cı il məlumatına görə isə İrəvan quberniyasında 20 mədrəsə qeydə alınmış, onların 10-u İrəvan, 4-ü Naxçıvan, 4-ü Ordubad şəhərlərində, 1-i İrəvan qəzasının Hacı İlyas, 1-i isə Uluxanlı kəndlərində fəaliyyət göstərmişdir [12, s.451].

1899-cu tədris ilində İrəvan quberniyasında dini təhsil ocaqlarının sayında çoxalma müşahidə olunmuşdur. Həmin il quberniyada 26 mədrəsə qeydə alınmış və bu mədrəsələrdə ilin əvvəlində 296 şagird, ilin sonunda isə 305 şagird oxumuşdur. Bu şagirdlərin hamısı oğlan olmuşdur [13, s.89].

İrəvan quberniyasında ibtidai dini məktəblərdən əlavə, ali dini məktəb də fəaliyyət göstərmişdir. Ali dini məktəbdə təhsilə görə tələbə heç bir haqq vermirdi, əksinə, yaxşı oxuyan tələbələrə məscid tərəfindən mükafat olaraq 3 rubldan 10 rubla qədər təqaüd ayrılırdı. İrəvanda tələbələrin sayı hər il 60-a çatırdı və bu tələbələr əsasən kəndlərdən toplanılırdı. Ali dini məktəbi qurtaran tələbə axund adını daşıyırdı [7, s.44-45].

İrəvanlıların dərslər vəsaiti əsasən Quran, hədis və tarixi kitablardan ibarət idi. İ.Şopenin yazdığına görə, hər bir irəvanlının evində Quran və hədislərə aid kitablara rast gəlmək olurdu [8, s.917; 14, s.422].

Rusiya işğalından sonra Cənubi Qafqazda, o cümlədən İrəvan quberniyasında ənənəvi dini məktəblərlə bərabər, yeni Avropa tipli məktəblərin yaradılması qərara alındı. Yerlərdə yeni tipli-qəza məktəblərinin açılması barədə Maarif Nazirliyi qarşısında qaldırılmış məsələ ilə əlaqədar olaraq 1829-cu il avqustun 2-də çar tərəfindən Cənubi Qafqaz məktəblərinin vəziyyəti haqqında Əsasnamə təsdiq edildi. Bu sənədə görə, qəzalarda açılan Avropa tipli məktəblərdə qəbul edilən dərslər programında dini təhsil, rus və yerli dilləri, həmçinin hesab fənni tədris olunacaqdı [15, s.97; 16, s.571-574]. Əsasnaməyə əsasən, İrəvan quberniyasına daxil olan İrəvan, Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində qəza məktəbləri açılmalı idi. Lakin ilk qəza məktəbi 1832-ci il yanvarın 14-də İrəvan şəhərində açıldı.

İrəvan qəza məktəbi progimnaziyaya və tam gimnaziyaya qədər inkişaf etmişdi. Bu məktəb ilk dövrlərdə ikisınıfli fəaliyyət göstərmişdir. Məktəbin ilk yaradıcısı və müfəttişi Moskva Universitetinin tələbəsi F.Zuboyev olmuşdur. Əvvəlcə qəza məktəbi qala daxilində yerləşmiş, sonra isə Müqəddəs Sarkiz kilsəsinin həyətinə münasib olmayan iki otağa köçürülmüşdür. Qəza məktəbi 1835-ci ilə qədər burada, həmin ildə S.Vəkilovun icarəyə götürdüyü evdə, 1842-ci ildən isə Zabitlər Evinin yanında tikilmiş binada fəaliyyət göstərmişdir [12, s.81].

Əsasnaməyə görə, qəza məktəbində dini qanunlar, rus dilinin qrammatikası, yerli dillərdən Azərbaycan türk, erməni dilləri, tarix, coğrafiya, həndəsə, hüsnxət, rəsm və rəsmxətt dərsləri keçirilməli idi. Lakin müəllim azlığından tarix, coğrafiya, rəsmxətt və rəsm dərsləri keçirilmədi [1, s.192].

İrəvan qəza məktəbində Azərbaycan türkləri ilə bərabər, ruslar və ermənilər də təhsil

almışlar. Məktəbdə yalnız oğlanlar oxuyurdular. Təhsil alanların əksəriyyəti zadəganların və tacirlərin uşaqları idi. 1834-cü ilin fevral ayına olan məlumatla görə, İrəvan qəza məktəbində 37, 1836-cı ilin məlumatına görə isə 60 şagird təhsil almışdır [15, s.97-99; 10, s.275].

İrəvan qəza məktəbi XIX əsrin ortalarından üçsinipli məktəb şəklində fəaliyyət göstərməyə başladı. Bunun nəticəsində oxuyan şagirdlərin sayı da artmışdı. Siniflərin sayı artdıqdan sonra qəza məktəbində kəndli uşaqlarının da oxumasına icazə verilmişdi. 1850-ci ildə bu qəza məktəbində 6 müəllim və 109 şagird qeydə alınmışdı. Bu şagirdlərdən 48-i imtiyazlı təbəqələrin və məmurların, 61-i isə kəndlilərin uşaqları idi. Məktəbin tərkibində 200 cildə kitabı olan kitabxana da fəaliyyət göstərmişdir [11, s.445]. 1852-ci ilin məlumatında İrəvan qəza məktəblərində oxuyan şagirdlərin milli tərkibi göstərilmişdir. Bu qəza məktəblərində oxuyan şagirdlərdən 20-si Azərbaycan türkü, 11-i rus, 115-i isə erməni olmuşdur [14, s.623]. 1865-ci il məlumatına görə isə İrəvan qəza məktəbində 8 müəllim işləmiş, 200 tələbə oxumuşdur [12, s.431].

İrəvan qəza məktəbi 1868-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmiş və həmin il dördsinipli progimnaziya (natamam 4 və 6 sinifli gimnaziya-E.Q.) kimi fəaliyyətə başlamışdır. 1869-cu ildə isə progimnazianın tərkibində pansion (ümumi yataqxanası olan qapalı orta məktəb-E.Q.) yaradılmışdır [7, s.46]. XIX əsrin 80-ci illərində progimnazianın binası kirayə evdə yerləşmiş və kirayə haqqı ildə 1420 rubl olmuşdur. Burada 2248 cildə, 953 adda kitabın olduğu kitabxana da fəaliyyət göstərmişdir. Kitabxanada xəritə, atlas, şəkillər və digər dərs vasitələri də olmuşdur [7, s.46-47]. 1850-1879-cu illərdə (1868-1879-cu illərdə progimnaziya) İrəvan qəza məktəbində 581 azərbaycanlı uşaq oxumuşdur [7, s.48].

Progimnazianın fəaliyyəti üçün xəzinədən əlavə, digər təşkilatlar da vəsait xərcləmişdir. İrəvan şəhər cəmiyyəti 1870-ci ildə progimnazianın hesabına 700 rubl keçirmiş, bu pullar 1873-cü ildə məktəbə verilmişdir. Həmin il progimnazianın nəzdində 1879-cu ilin iyununa qədər fəaliyyət göstərən ikinci hazırlıq sinifi açılmışdır [7, s.47].

Progimnazianın tərkibində fəaliyyət göstərən pansion hökumət tərəfindən şəhərdən kənarında yaşayan kasıb məmurların, həmçinin xanların, ağaların və mülüklərin uşaqlarını rus məktəblərinə hazırlaması üçün yaradılmışdı [7, s.47].

XIX əsrin 80-ci illərindən progimnazianın tam gimnaziya çevrilməsi haqqında məsələ qaldırıldı. 1881-ci il martın 31-də progimnaziya gimnaziya çevrildi. İrəvan gimnaziyası fəaliyyətə başlayanda hazırlıq kursundan, pansiondan və altı sinifdən ibarət olmuşdur. 1883-cü il yanvarın 1-ə olan məlumatla görə, İrəvan gimnaziyasında 231 şagird oxumuşdur. Bunlardan 212-si gəlib-gedən, 19-u isə gimnaziya qalanı idi. Hazırlıq sinifində 45, birinci sinifdə 49, ikinci sinifdə 54, üçüncüdə 35, dördüncüdə 23, beşinci 12, altıncıda isə 13 şagird oxumuşdur. Oxuyarlardan 37-si azərbaycanlı-türk, 33-ü rus, 7-si gürcü, 151-i erməni, 1-i yəhudi və 2-i alman idi [12, s.383]. 1886-cı ilin məlumatına görə, gimnaziya Azərbaycan-türk dilini və İslam dinini Firuddun bəy Əhməd oğlu Köçərli tədris etmişdir [17, s.82].

Gimnazianın tərkibində iki - əsaslı və şagird kitabxanaları fəaliyyət göstərmişdir. İlin axırında əsaslı kitabxanada 1178 adda 4096 cildə, şagird kitabxanasında isə 428 adda kitab olmuşdur [12, s.384].

Gimnazianın ilk buraxılışı 1885-ci ildə olmuş və həmin il 6 şagird məktəbi qızıl və

gümüş medallarla qurtarmışdır. Şagirdlərdən 2-si riyaziyyat, 2-si tibb, 2-si isə hüquq fakültəsinə qəbul olunmuşdur [12, s.385].

Mənbələrdə gimnaziyanın sonrakı illərdəki müəllim, şagird heyəti və şagirdlərin etnik mənsubiyyəti haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. 1897-ci il yanvarın 1-nə olan məlumata görə, gimnaziyanın müəllim heyəti direktorla birlikdə 23 nəfər idi, burada 296 şagird oxumuş və milli tərkibinə görə onlardan 29-u azərbaycanlı-türk olmuşdur [12, s.453].

1898-ci ilin məlumatına görə, İrəvan gimnaziyasında 322 şagird oxumuş, bunlardan etnik tərkibinə görə 37-si azərbaycanlı-türk uşaqları, 88-i rus, 7-si gürcü, 179-u erməni, 2-si yəhudi, 9-u isə digər xalqların nümayəndələri olmuşdur. Gimnaziyada bütün sosial təbəqələrə məxsus uşaqlar təmsil olunmuşdu – şagirdlərin 181-i zadəgan, 4-ü din xadimlərinin, 23-ü kəndlilərin, 6-si isə aşağı vəzifə tutan şəxslərin uşaqları idi [18, s.64].

Lakin bir il sonrakı məlumatda kişi gimnaziyasında oxuyan tələbələrin sayında və etnik tərkibində xeyli çoxalma müşahidə olunur. Məsələn, 1899-cu ilin məlumatına görə, gimnaziyada 333 tələbə qeydə alınmışdır. Bunlardan etnik tərkibinə görə, 42-si azərbaycanlı-türk, 82-si rus, 9-u gürcü, 187-si erməni, 9-u yəhudi, 1-i dağlı, 16-sı isə digər xalqların nümayəndələri olmuşdur. Sosial tərkibinə görə tələbələrdən 166-sı zadəgan, 6-sı din xadimi, 150-si şəhər əhalisi, 9-u kəndli, 2-si isə aşağı rütbəyə məxsus idi [19, III otdel, s.84].

Bu məktəblərdə təhsil pulsuz idi. Yaş həddinə görə uşaqlar 9 yaşından kiçik, 15 yaşından böyük olmamalı idi. Qəza məktəbində rus dili proqramda əsas fənn hesab edilirdi. Lakin yerli xalqdan rus dilini bilən sadıq məmurlara olan ehtiyacı nəzərə alan çar hakimiyyət orqanları qəza məktəblərində Azərbaycan türkcəsinin tədrisinə razılıq vermək məcburiyyətində qalmışdı [20, s.51-54].

İrəvan şəhərindən sonra Naxçıvan şəhərində qəza məktəbi 1837-ci ildə açılmışdı. XIX əsrin 80-ci illərinin məlumatına görə, məktəb kirayə götürülmüş xüsusi binada yerləşmişdi. Kirayə haqqı ildə 500 rubl olan məktəb üç binadan ibarət idi. Sınıflar böyük dəhlizi olan dörd geniş otaqdan ibarət mərkəzi binada yerləşirdi. Sağda ikinci bina üç otaqdan ibarət idi və bu otaqlarda kitabxana yerləşirdi. Kitabxanada 355 cilddən ibarət 814 kitab vardı. Sol tərəfdə yerləşən üçüncü bina isə dörd otaqdan ibarət idi və ön otaqda məktəbin nəzarətçisi yaşayırdı. Məktəbin geniş həyəti və onun mərkəzində susuz geniş hovuzu vardı. Bundan əlavə, məktəbin bostan yeri də vardı, lakin burda heç bir bitki əkilmirdi [9, s.253].

Naxçıvan qəza məktəbində Azərbaycan türkləri, ruslar və ermənilər təhsil alırdı. Məlumata görə, 1850-1873-cü illərdə burada 458 nəfər oxumuşdur [9, s.255]. 1872-ci ilin Əsasnaməsinə uyğun olaraq, Naxçıvan qəza məktəbi üçsınıflı şəhər məktəbinə çevrilmişdir. 1886-cı il məlumatına görə isə Naxçıvan şəhər məktəbində Azərbaycan-türk dilini Salah bəy Zöhrab bəy oğlu, İslam dinini isə Mirzə Əli Xəlilov tədris etmişdir [17, s.88].

1855-ci ildə isə Ordubadda birsinifli ibtidai məktəb açılmışdır. Burada dərslər əsasən rus dilində keçirilirdi və İslam dini də tədris edilirdi. Bu məktəbin də binası kirayə tutulmuşdu və hər il 200 rubl kirayə haqqı verilirdi. Məktəb yeddi otaqdan ibarət idi ki, bunlardan beşində dərslər keçirilir, ikisində isə müəllim yaşayırdı. Bundan əlavə, ibtidai məktəbin 298 kitabı olan kitabxanası vardı. Ordubad ibtidai məktəbində Azərbaycan türkləri, ruslar və ermənilər oxuyurdular. 1856-1873-cü illər arasında bu ibtidai məktəbdə 277 Azərbaycan türkü təhsil

almışdır [9, s.253]. 1880-ci illərin əvvəllərində məktəbin nəzarətçisi Qasım bəy Qasimov olmuş, İslam dinini isə Mirzəli Məhəmməd bəy və Əlixanov tədris etmişdilər [17, s.88]. Sonralar Ordubad ibtidai məktəbi birsinifli şəhər məktəbi kimi fəaliyyət göstərmişdir [21, s.705].

XIX əsrin ortalarında çar hakimiyyət orqanları qızlar üçün də məktəb açmaq məcburiyyətində qalmışdır. Belə ki, 1850-ci il yanvarın 1-də İrəvanda qızlar üçün “Müqəddəs Ripsimi” məktəbi açılmışdır. “Müqəddəs Ripsimi” 1850-1884-ci illərdə ibtidai məktəb, 1884-1898-ci illərdə progimnaziya, 1898-1918-ci illərdə isə gimnaziya kimi fəaliyyət göstərmişdir [12, s.411-414; 7, s.49]. Qızlar məktəbi iki hissədən - hazırlıq kurslarından və 3 sinifdən ibarət olmuşdur. Bu məktəb yetim uşaqlar üçün nəzərdə tutulsa da, burada yerli əhalinin uşaqları da təhsil almışdır.

“Müqəddəs Ripsimi”nin binası xüsusi evdə yerləşirdi. Onun kitabxanası yox idi. Lakin XIX əsrin 70-80-ci illərinin əvvəllərindən “Müqəddəs Ripsimi”nin tərkibində pansion və 2 yarım pansion fəaliyyət göstərmişdir [22, s.11-12; 7, s.48-49]. Məktəb əsasən Müqəddəs Nina Xeyriyyə Cəmiyyətinin üzvlərinin və İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Yenibəyazid və Aleksandropol qəzasının könüllü ianələri hesabına açılmışdı. İdarə heyəti 4 qadından ibarət idi. Xeyriyyəçilərin tərkibinə Azərbaycan türk qadınları da daxil idi. Onlardan kapitan Hüseyn Sultahın həyat yoldaşı Tovuz Bəyimi, kapitan İsmayıl xanın həyat yoldaşı Canxanımı, Kərbəlayı xanın həyat yoldaşı Harmud xanımı, praporşik Mahmud ağanın həyat yoldaşı Xırda xanımı, Nəcəf ağanın həyat yoldaşı Bəyim Canxanımı, Cavad ağanın həyat yoldaşı Xıdır xanımı, general-leytenant Ehsan xanın qızı Sona Bəyimi, Şeyxülislamın həyat yoldaşı Xırda xanımı və general mayor Kəlbəli xanın qızı Səhra Bəyimi qeyd etmək olar [23, s.641-642; 12, s.412].

“Müqəddəs Ripsimi” qızlar məktəbində dərslər əsasən rus dilində keçirilsə də, yerli dillər də tədris edilmişdir. Məktəbdə Azərbaycan türk dili ilə yanaşı, İslam dini də keçilmişdir. Hər iki fənni Seyid molla Mirmehdi tədris edirdi [24, s.565]. 1870-ci ilə qədər dərslər müəllimlər tərəfindən pulsuz tədris edilmiş, 1878-ci ilə qədər dərs deyən müəllimlər İrəvan progimnaziyanın müəllimləri olmuş, həmin ildən isə məktəbin öz müəllim heyəti formalaşmışdır. Dərs deyən müəllimlərin illik məvacibi 280 rubl olmuş, növbətçiliyə görə 120, nəzarətçi qadın 400, sinif müəlliməsi və xidmətçi qadın 120 rubl almışdır. Qızlar məktəbində təhsil alanların təhsil haqqı ildə 36 rubl (məktəbin özünün 9 şagirdi təhsil haqqından azad idi), pansion şagirdləri üçün 150, eyni zamanda əlavə hazırlıq üçün 30, yarımpanسیون şagirdləri üçün isə 75 rubl təşkil etmişdir [7, s.49].

İlk dövrdə “Müqəddəs Ripsimi”də 21 şagird - 3 Azərbaycan türkü, 5 rus və 13 erməni təhsil almışdır [8, s.445]. 1853-cü ildə isə məktəbdə 7 azərbaycanlı-türk qızı oxumuşdur [24, s.563]. Lakin sonrakı illərdə onların sayının azaldığını görürük. Məsələn, 1871-1880-ci illər ərzində qızlar məktəbində təhsil almış 561 şagirddən cəmi 7-si azərbaycanlı-türk olmuşdur [7, s.49].

1872-ci il 15 may Əsasnaməsi ilə Azərbaycanda, o cümlədən İrəvan quberniyasında bütün qəza məktəbləri altı illik təhsil müddəti olan pullu şəhər məktəblərinə çevrildi. İbtidai məktəblər haqqında 1874-cü il 25 may Əsasnaməsinə görə isə iki məktəb tipi təsdiq edildi: 3 illik təhsil kurslu birsinifli və 5 illik təhsil kurslu ikisinifli məktəblər. Bundan əlavə, həmin

Əsasnaməyə görə, zemstvo məktəbləri açıldı [25, s.834-840; 6, s.322].

İrəvan şəhərində ilk şəhər ibtidai məktəbinin əsası 1880-ci ildə qoyulmuşdur. Əvvəllər məktəbin saxlanması üçün vəsait dövlət, müəyyən hissəsi isə şagirdlər tərəfindən ödənilirdi. 1885-ci ilin məlumatına görə, ibtidai məktəbin saxlanması hökumətə 1634 rubla başa gəlmişdir. 1880-1888-ci illərdə İrəvan ibtidai məktəbində ümumilikdə 498 şagird təhsil almışdır [12, s.383-384, 387].

İrəvan quberniyasında şəhər ibtidai məktəbindən əlavə, qəzalarda da belə məktəblər açılmışdır. 1897-ci il məlumatına görə, İrəvan quberniyasında 1872-ci il Əsasnaməsinə əsasən 3 şəhər məktəbi (İrəvan, Naxçıvan və Aleksandropol şəhərlərində), 2 şəhər ibtidai sinif məktəbi (İrəvan və Naxçıvan şəhərlərində), 2 şəhər ibtidai xəzinə məktəbi (İrəvan şəhərində müəllimlər seminariyasının nəzdində və Ordubad şəhərində), 4 kənd xəzinə məktəbi (İrəvan qəzasının Qalahisar və Uluxanlı kəndlərində, Üçmüəzzin qəzasının Əştərək kəndində və Sürməli qəzasının Qızıl-Zakir kəndində), 9 zemstvo məktəbi (Yenibəyazid qəzasında Gözəldərə, Yelenovka kəndlərində, Aleksandropol qəzasında Bayandur kəndində, Naxçıvan qəzasında Cəhri, Nehrəm və Şahtaxlı kəndlərində, Üçmüəzzin qəzasında Tos kəndində, Sürməli qəzasında Güllüce və Şərur-Dərələyəz qəzasında isə Başnoraşen kəndində), 16 kənd cəmiyyəti məktəbi (İrəvan qəzasında Böyük Vedi, Dvin Aysor, İmanşalu və Kəmərli kəndlərində, Yenibəyazid qəzasında Basarkeçərdə, Naxçıvan qəzasında Abrakunis, Biləv, Qulubəy-Dize, Mahmud-Ova, Miləh, Yaycı və Yamxana kəndlərində, Üçmüəzzin qəzasında Kürdqulu kəndində, Sürməli qəzasında Aralıq-Başkənd kəndində, Şərur-Dərələyəz qəzasında isə Yenice və Keşişkənd kəndlərində) və 5 kənd ibtidai məktəbi (Aleksandropol qəzasında Dövşanqışlağı, Xrom kəndlərində, Naxçıvan qəzasında Vənənddə, Üçmüəzzin qəzasında Talın və Çobanqara kəndlərində) fəaliyyət göstərmişdir [12, s.450-451]. 1897-ci ildə İrəvan quberniyasındakı təhsil ocaqlarında (həm gimnaziya, həm ibtidai, həm də dini məktəblərdə - E.Q.) 5702 nəfər şagird təhsil almış, bunlardan 5077-si oğlan, 625-i isə qız olmuşdur [12, s.452].

1898-ci ilin məlumatına görə, İrəvan quberniyasında ümumilikdə 60 ibtidai məktəb olmuşdur. Bu məktəblərdə 4399 şagird təhsil almış, onlardan 698-i Azərbaycan türkü, 88-i rus, 8-i gürcü, 3527-si erməni, 3-ü dağlı, 78-i isə digər xalqların nümayəndələri olmuşdur [18, s.68]. Növbəti il ibtidai məktəblərin və bu məktəblərdə təhsil alanların sayında çoxalma müşahidə olunmuşdur. Məsələn, 1899-cu tədris ilində quberniya üzrə 73 ibtidai məktəb və bu məktəblərdə oxuyan 5918 şagird qeydə alınmışdır. Etnik tərkibinə görə, onların 641-i Azərbaycan türkü, 103-ü rus, 5-i gürcü, 5091-i erməni və 78-i digər xalqların nümayəndələri, sosial tərkibinə görə isə 192-si zadəgan, bir o qədər din xadimi, 4381-i kəndli, 6-sı əcnəbi, 117-si isə şəhərli uşaqları idi [19, s.87].

Dövlət məktəblərindən əlavə, yerli Azərbaycan türklərinin imtiyazlı vəziyalı nümayəndələri də öz vəsaitləri hesabına məktəb açır, oğlan və qızların savadlanmasını istəyirdilər. XIX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq, müəllim heyəti qəza məktəblərinin ilk məzunları olan Azərbaycan türklərinin hesabına artmağa başladı. Məsələn, 1836-1856-cı illərdə Molla Tağı Mahmud oğlu, 1856-1885-ci illərdə Mirzə Ələkbər Elxanov qapı-qapı gəzərək uşaqları məktəblərə cəlb edir, dərslər vəsaitinin olmamasına baxmayaraq, onlara bilik verirdilər [3, s.540]. Bundan başqa, məşhur yazıçı Cəlil Məmmədquluzadənin qayını, keçmiş topçu zabiti Məhəmmədqulu bəy Kəngərli

İrəvanda oğlan və qız internat məktəbləri açmış, qızlara dərs vermək üçün Peterburqdan institutu bitirmiş, xüsusi müəllimə dəvət etmişdir [26, s.12; 3, s.540]. Məhəmmədqulu bəyin bu fəaliyyəti erməniləri qıcıqlandırmış və o, 1905-ci ildə Fransaya gedərkən Batumda erməni gizli təşkilatı tərəfindən qətlə yetirilmişdir.

Naxçıvanda yeni üsulla fəaliyyət göstərən anadilli məktəbin açılmasında Məhəmməd Tağı Səfərovun (Sidqinin) böyük xidmətləri olmuşdur. Pedaqoq və şair M.T.Sidqi 1854-cü ildə Ordubad şəhərində anadan olmuş, 1903-cü ildə Naxçıvan şəhərində vəfat etmişdir [4, s.170]. O, 1892-ci ildə Ordubad şəhərində “Əxtər” (“Ulduz”) adlı məktəb açmışdır. Tezliklə bu məktəb şöhrət qazanmış, hətta İrəvan quberniyasının 1892-ci illə bağlı icmalında məktəb və onun təsisçisi M.T.Sidqidən bəhs edilmiş, göstərilmişdir ki, yerli əhali öz uşaqlarını dini məktəblərdən çəkendirib “Əxtər”ə qoyurlar. “Əxtər” 1896-cı ilə qədər fəaliyyət göstərmiş və həmin il rus-Azərbaycan məktəbinə çevrilmişdir [2, s.286; 4, s.165-166]. M.T.Sidqinin bu fəaliyyəti diqqətdən kənar qalmamış və o, 1894-cü ildə Naxçıvan şəhərinə dəvət olunmuşdur. Naxçıvana gələn M.T.Sidqi “Əxtər” tipli “Məktəbi tərbiyyə” adlandırılan yeni məktəb açmışdır [2, s.287].

Keçmiş Naxçıvan xanı Kəlbəli xan da, Azərbaycan türk uşaqlarının savadlanması üçün fəaliyyətini əsirgəməmişdir. Belə ki, Rusiyadan gəlmiş Sofiya Stasyuleviç 1877-ci ildə Azərbaycan uşaqları üçün pansion açmışdır. O, naxçıvanlı Kəlbəli xanla tanış olmuş, onun uşaqlarına dərs demişdir. Uşaqların təhsilindən razı qalan Kəlbəli xan müəlliməni Azərbaycan türklərinə dərs demək üçün İrəvana və yaxud Naxçıvana dəvət etmişdir. Bu təklifə razılıq verən müəllimə İrəvana gəlmiş və pansion açmağa kömək etmələri üçün yerli xan və bəylərə müraciət etmişdir. İrəvan sakini Şəfi bəy müəlliməyə iki uşağına pulsuz dərs deməyin müqabilində ona başqa şagirdlər tapacağına söz vermişdir. Şəfi bəyin köməyi ilə tezliklə şagirdlərin sayı artmış və ikinci il 15-ə çatmışdır. Əvvəllər müəllimənin şagirdləri milli tərkibinə görə Azərbaycan türkləri olmuşdur. Lakin sonralar müəlliməyə erməni və ruslar da müraciət etmişdir. 1877-ci ildə S.Stasyuleviçin şagirdlərin sayı 107-yə çatmışdır. Onların 58-i Azərbaycan türkü, 4-ü rus, 43-ü isə erməni uşaqları olmuşdur. 1881-ci ildə isə onun pansionunda 43 oğlan uşağı təhsil almışdır [7, s.53].

Məşhur yazıçı C.Məmmədquluzadənin də qızların təhsil almasında xüsusi xidməti olmuşdur. O, 1890-1897-ci illərdə Nehrəm kəndindəki ikisınıfli məktəbin müdiri vəzifəsində işləyərkən, 1893-cü il yanvarın əvvəllərində məktəbə 8 azərbaycanlı-türk qızları cəlb etmiş və onlara şəxsən özü dərs demişdir [4, s.166-167].

Beləliklə, XIX əsrin ikinci yarısında İrəvan quberniyasında həm dini, həm də ibtidai məktəblər fəaliyyət göstərmişdir. Dini məktəblər məscidlərin tərkibində olmuş, Azərbaycan türkləri burada dini və İslam əxlaqını öyrənmişlər. İbtidai məktəblərdə isə dünyəvi təhsil və rus dilinin tədrisi əsas yeri tutmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Акопян Т.Х. Очерк истории Еревана. Ереван: Изд-во Ереванского Университета, 1977 с.
2. Əhmədov H. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı: Maarif, 1885.
3. Məmmədov İ. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. Bakı: Adiloğlu, 2003.
4. Şahverdiyev Z. Naxçıvan bölgəsi (XIX-XX əsrin əvvəllərində). Bakı: 2008.
5. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис: 1890, выпуск 9.
6. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, IVc. Bakı: 2000.
7. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис: 1881, выпуск 1.
8. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб.: 1852.
9. Сборник сведений о Кавказе, т.VII. Тифлис: 1890.
10. Обзорение российских владений за Кавказом в статическом, этнографическом, топографическом, финансовом отношениях. В 4-х ч., ч.IV. СПб.: 1836.
11. Кавказский календарь на 1852 г. Тифлис: 1851.
12. Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России. Сборник документов 1801-1917 / Составитель Т.Х.Акопян. Ереван: 1978.
13. Кавказский календарь на 1907 г. Тифлис: 1906.
14. Qarayev E. Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixindən (XVII yüzilliyin sonu-XIX yüzilliyin ortalarında). Bakı: 2016.
15. Отношение т.с Блудова, к.т.с. Уварову, от 8-го февраля 1834 года, № 64 АКАК., т. VIII, д. 67, стр. 97-99.
16. Полное собрание законов Российской империи. Т. IV, СПб: 1830, № 3060, с. 571-574.
17. Кавказский календарь на 1886 г. Тифлис: 1885.
18. Кавказский календарь на 1900 г. Тифлис: 1899.
19. Кавказский календарь на 1901 г. Тифлис: 1900.
20. Журнал Министерства народного просвещения, ч.LXI, отд.1. СПб.: 1849.
21. Энциклопедический словарь. Т.ХХ. СПб.: 1897.
22. Кавказ. Тифлис: 1850, №3.
23. Кавказский календарь на 1854 г. Тифлис: 1853.
24. Кавказский календарь на 1853 г. Тифлис: 1852.
25. Полное собрание законов Российской империи. Т. 49, СПб.: 1874, № 5574, с. 834-840.
26. Məmmədquluzadə H. Mirzə Cəlil haqqında xatirələrim. Bakı: 1981.

Эльчин Гараев
**РЕЛИГИОЗНЫЕ И НАЧАЛЬНЫЕ ШКОЛЫ В
ИРЕВАНСКОЙ ГУБЕРНИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ
XIX ВЕКА**

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению религиозных и начальных школ Иреванской губернии во второй половине XIX века. Религиозные школы были частью мечетей, и азербайджанские турки изучали здесь религиозную и исламскую мораль. В начальных школах система образования и русский язык были в центре внимания. В этих школах обучались мальчики и девочки разных национальностей.

Elchin Garayev
**RELIGIOUS AND ELEMENTARY SCHOOLS IN THE
IREVAN PROVINCE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH
CENTURY**

SUMMARY

The article is devoted to the study of religious and elementary schools of the Irevan province in the second half of the 19th century. Religious schools were part of mosques, and Azerbaijani turks studied religious and Islamic ethics there. In primary schools, the education system and the Russian language were in the center of attention. These schools were attended by boys and girls of different nationalities.